

HOZIRGI ZAMON O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI “LISONIY SHAXS” ATAMASI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Y. Nurmuxammedov¹

Annotatsiya:

Hozirgi zamon tilshunosligi tadqiqotlarida til tizimiga antroposentrik yondashuv ustuvorlik kasb etmoqda. Til belgilarida gavdalangan milliy-madaniy dunyoqarash, olam manzaralarini ochib berish lisoniy shaxs atamasi bilan uzviy bog‘liq sanaladi. Mazkur tezisda jahon tilshunolsigida qo‘llanilayotgan va o‘zbek tiliga kalkalash yo‘li bilan kirib kelgan lisoniy shaxs atamasi va uning ilmiy, texnik jihatdan muqobili bo‘lishi mumkin bo‘lgan “til shaxsiyati” yoxud “tildagi shaxsiyat” atamasi hamda uning sathlari haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: lisoniy shaxs, til shaxsiyati, tildagi shaxsiyat, sath, presuppozitsiya, paralingvistik vositalar, til, lison

doi: <https://doi.org/10.2024/6jocgt35>

Jahon tilshunosligida til belgilarining milliy-madaniy o‘ziga xosligi masalasini yoritib berishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Zero, zamonaviy antropologik lingvistikada olamning milliy lisoniy manzarasi shakllanishi va rivojlanishida lisoniy shaxs katta o‘rin tutishi hamda uning muayyan lingvomadaniy jamoaga xos xususiyatlarini o‘zida yorqin ifodalashi alohida qayd etiladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda Lisoniy shaxs tarafidan tilda aks etgan olamning idrok etilishida, borliq fragmentlarining til vositalari orqali tafakkurda mustahkamlashuvi antroposentrik jihatdan g‘oyat muhim o‘rin tutishini ochib berish muhimdir. Xalqlarning milliy o‘zlikni anglashi, ong va tafakkurdagi o‘zgarishlarning tildagi in‘ikosi, til hamda madaniyatning o‘zaro munosabati tadqiqi masalalari dunyo lingvistikasida inson omilini lingvomadaniy jihatdan o‘rganishda katta ilmiy qiymatga ega faktorlar ekanligi e‘tirof etiladi. Zero, til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatlarni inson, til va madaniyatning o‘zaro ta‘siri va aloqasi zamirida yetarli darajada tushunish, talqin qilish mumkin.

Antropolingvistikada “til shaxsi” tushunchasi muhim sanalib, kategorial statusga ega. Til shaxsiga birinchi marta e‘tibor qaratgan olmon olimi I.Vaysgerber hisoblanadi. U o‘zining “Ona tili va ruhning shakllanishi” (1927) kitobida til va til shaxsi haqida quyidagi fikrni bayon etadi: «... til o‘zida anchayin umummadaniy boylikni ifoda etadi. Hech kim tilni faqat o‘zining lisoniy shaxsi evaziga egallamaydi; aksincha uning muayyan lisoniy jamoaga mansubligi asosida tilni egallashi voqe bo‘ladi» [5, 81]. V. Fon Humboldt, K.Fossler, G.Shteyntal, A.Potebni va V.V.Vinogradov kabi olimlar ham o‘z ishlarida til shaxsini muayyan darajada tavsiflashgan. “Lisoniy shaxs” tushunchasini aniqroq ifodalash uchun tadqiqotchi olimlar o‘z

¹ *Nurmuxammedov Yusuf Shakarboyevich, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, Samarqand davlat chet tillar instituti*

yondashuvlaridan kelib chiqib turli atamalarni istifoda qilishadi: «lisoniy shaxs» (Yu.N.Karaulov), «soʻzlovchi shaxs» (N.D.Arutyunova), «nutq shaxsi» (Yu.Ye.Proxorov), «kommunikativ shaxs» (V.V.Krasnix). «Lisoniy shaxs – bu inson, uning nutqiy harakatlarni amalga oshirish, nutqiy matnlarni yaratish va qabul qilishga tayyorligi nuqtai nazaridan baholanadi. ... Lisoniy shaxs – tilni oʻzlashtirgan kishi, yaʼni uning uchun til nutq sifatida koʻriladi. Lisoniy shaxs tilni qanchalik bilish bilan emas, balkim til bilan nima qila olishi bilan tavsiflanadi» [4, 3]. G.I.Bogin inson lisoniy shaxs boʻlishning irsiy qobiliyatiga ega ekanligi, ammo bu lisoniy shaxsni anglatmasligini taʼkidlaydi.

Oʻzbek tilshunosligida lisoniy shaxs turli nuqtai nazardan oʻrganilgan, taʼriflar berilgan. Masalan, D.Niyazova fikricha, «nutq tuzuvchi va nutqni idrok etuvchi shaxs lisoniy shaxs boʻlib, lingvopersonologiyaning oʻrganish obyekti hisoblanadi» [8,51]. Yu.Nurmuxammedov til kategoriyasining nutq va lison ost kategoriyalariga ajratilishi nuqtai nazaridan kelib chiqib, «til shaxsiyati» atamasini qoʻllash maqsadga muvofiq hisoblaydi. Lison – homo sapiens miyasining til xotirasi qismida mavjud boʻylik va ularni ishlatish qoidalari, nutq esa ushbu boʻyliklardan foydalanish jarayoni va ushbu jarayon hosilasi. Shaxsiyat – “oʻziga xos xususiyatlari bilan boshqalardan ajralib turuvchi muayyan shaxs; shaxsning oʻzligini belgilovchi tomonlari, xususiyatlari majmui” [2, 19-20]. D.Baxronova oʻz ilmiy tadqiqotida “tildagi shaxsiyat” atamasini qoʻllaydi va quyidagicha taʼriflaydi: “tildagi shaxsiyat bu, nutq qobiliyatiga ega til tashuvchisi sifatida qadrlanadigan shaxs, u oʻzini oʻzini oʻrab turgan borliqning bevosita tilda aks etishi tushuniladigan lingvistik ong tashuvchisidir. Tildagi shaxsiyatning tili va madaniyatini oʻrganish butun bir millatning tili va madaniyatini chuqurroq anglash demakdir” [1,19]. Til shaxsiyatida inson til olamida doimiy yashaydi, tildagi shaxsiyatda inson muayyan zamonda til olamida yashaydi, menimcha.

Yu.N.Karaulov tomonidan rus tili materiallari asosida lisoniy shaxs (языковая личность) modeli yaratilishi ushbu tushunchaning lingvistikada keng qoʻllanishi va yangi konsepsiyalar ilgari surilishiga turtki boʻldi. Lingvistikada lisoniy shaxs birinchidan, «olamdagi muayyan maqsadlarga erishish va atrof-borliqni his etishni aks ettirish uchun oʻz tilining tizimli vositalarini matnlarda qoʻllash orqali yaratilgan matnlar tahlili asosida tavsiflangan u yoki bu tilning har qanday sohibi», ikkinchidan «matnlar funksional tahlili bilan tilning tizimli gavdalanishini bogʻlovchi individning lisoniy qobiliyatini kompleks tavsiflash usuli» [6,156] sifatida koʻriladi. Yu.N.Karaulov lisoniy shaxsni voqelikni teran va aniq aks ettirish uchun struktur-lisoniy murakkablik darajalariga koʻra farqlanuvchi muayyan maqsadga yoʻnalgan matnlarni yarata olish va idrok etish qobiliyatiga ega boʻlgan inson sifatida tavsiflaydi. Tilshunos olim semantik va pragmatik nuqtai nazardan lisoniy shaxsini uch sathli struktura sifatida farqladi:

a) inson leksikonini tavsiflovchi verbal-grammatik yoki grammatik va leksik-semantik yoki struktur-sistem sath;

b) inson tezarusi, olam haqidagi bilimlar tizimini oʻziga biriktirgan kognitiv yoki lingvokognitiv sath;

v) nutqiy faoliyat jarayonida shaxsning maqsad, motiv va pragmatik dasturi tizimni ifodalovchi motivli yoki pragmatik [6,53] yoki lingvopragmatik sath.

Birinchi sath til birliklarini grammatik to'g'ri qo'llay oladigan har qanday shaxsni qamrab oladi. Ushbu sathni semantik-sintaktik yoki struktur-semantik yoki semantik-stilistik (<https://www.researchgate.net/pub>) deb nomlash taklif etilgan. Ikkinchi sath «faqatgina til so'zini tor ma'noda bilishni emas, til sohibining olam haqidagi bilimlarini, ya'ni olamning sodda lisoniy manzarasini biriktiradi» [6,89]. Va nihoyat, pragmatik sath «insonning olamdagi o'z o'rnini anglashi», «shaxsning motiv, maqsad, baho va xulq-atvor tamoyillari» bilan tavsiflanadi [6, 155]. Ushbu sath kommunikantlar bilimining umumiy fondi sifatida ko'riladigan deysis, baho va presuppozitsiya kabi lingvistik atamalarni qamrab oladi [6,98].

Birinchi sathda madaniy komponentlarning faoliyat mexanizmlari yaqqol ko'zga tashlanmasligi, diskursdagi vaziyatga bog'li ravishda tilning leksik-grammatik vositalardan til sohiblari g'ayrushuriy foydalanishi ko'zga tashlanadi, boshqacha aytganda, til shaxsining ichki psixologik holati, uning his-tuyg'ulari tavsiflanadi. Masalan,

- Bilmaysan. Bilmaysan! Hojatxonalar oldida kesak ushatib o'tirib, birovlarining qo'lga suv quyib topganman. Sen yaramas, odamga o'xshab yashagin, deb o'zim qattiq non yeb, sovuq suv ichib to'plaganman. Kechalari uxlamaganman.

Nizomjonning kallasi g'uvillab, qo'llari mushtga aylandi.

- Onamning rizqidan yulib qolib orttirgan noningiz menga kerak emas. Onamga yamoq bo'z kiydirib orttirgan atlasizingiz menga kerakmas. Men bu mollaringizga tupuraman! Kerak bo'lsa, o'zim ishlab topaman. Sizga o'xshab haromdan emas, peshona terim bilan topaman [9]

Ushbu dialogda "boylik" konseptining individual konseptuallashuvi ifodalangan. So'zlovchi shaxs nutqi emotiv bo'lib, ko'plab ifoda vositalari va uslubiy mexanizmlarga ega: epitet: yaramas; metafora: non, peshona ter; sintaktik uslubiy vositalar: gradatsiya, takror so'z.

Ikkinchi, lingvokognitiv sath lisoniy shaxsdan kognitiv mexanizmlarni, ya'ni voqelikni bilish mexanizmlari (bilish, anglash, baholash va nomlash)ga egalikning muayyan bir darajasini talab qiladi. Lingvomadaniy jamoaning olam haqidagi etnospesifik bilimlari konsept, freym, ssenariy kabi kognitiv modellarda o'z ifodasini topadi. Ularning differensial belgilari ob'ekt va hodisalarning lisoniy shaxs ongida aks etish tarzida namoyon bo'ladi. Lisoniy konsept mutlaqo alohida fenomen "inson psixikasida aks etgan butun olam manzarasi, miya tili (lingua mentalis), konseptual tizim, mental leksikon va xotiraning operativ tarkibiy birligi" sifatida ko'riladi [7, 90]. Tilshunoslikda voqelik haqidagi standart bilimlarning jami freym deb nomlanadi. Dinamik tabiatli freymning zamon kategoriyasida rivojlanib etap va epizodlar zanjirini hosil qilishidan ssenariy vujudga keladi. Albatta, bu bilimlar o'ziga xos ijtimoiy-madaniy kontekst bilan uzviy bog'langan bo'ladi. Quyidagi diskursning lingvokognitiv tahlili lisoniy xulq-atvor madaniyatining modus hamda ijtimoiy-psixologik tarkibini ochib beradi.

Ha, endi aqlim kirgan, endi hamma narsana tushungan edim. Muhabbat – muqaddas tuyg'u. U soflikni tarannum etadi. Muhabbat mening o'zimni ham, sevgimni ham tark etib, ko'zimni ochgan edi. Xalqning "insofli odam oshini yer, insofsiz - boshini" degan maqolida mujassamlangan hayotning eng ulug' qonunlaridan biri menga o'zining shafqatsiz, lekin adolatli kuchini ko'rsatgan edi [9].

Uchinchi sath shaxsning kommunikativ ehtiyojlarini amalga oshishini ta'minlovchi madaniyatlilik darajasini taqozo qiladi. Madaniyatlilik "o'qimishlilik,

ta'lim-tarbiya ko'rganlik, ziyolilik, ma'rifat"ni [3,521] anglatadi. Madaniyatlilik o'zida presuppozitsiya, paralingvistik vositalar, so'zlovchining motivatsion asosini saqlaydi. Presuppozitsiya kommunikantlar bilimining umumiy fondi sifatida tushuniladi. Paralingvistik ma'lumotlar lokal madaniyatning bir bo'lagi hisoblanadi. So'zlovchi sub'ektning motivli asosi madaniy belgiga ega bo'ladi. Ushbulardan til shaxsining lingvopragmatik aspekti muloqot ishtirokchilarining yoshi, jinsi, millati, ijtimoiy mavqei, madaniylik va ma'lumotlilik darajalari kabi xilma-xil xususiyatlarni tasvirlovchi pragmatik omillar tahlilini qamrab olishi ma'lum bo'ladi. Quyidagi nutqiy ifodada Mahbubaning jinsi, yoshi, ijtimoiy mavqei va axloqiy madaniyati tasvirlanadi:

Hech kimi yo'q, yetim qiz edim. Urush boshlangan kezlari o'n oltiga kirgan edim. Bilmadim, sal ko'zga yaqin bo'lganimdanmi atrofimda o'ralashadiganlar ko'payib qoldi. O'zim tarbiyalangan bolalar uyida ishda qolgan edim. ... bir kuni kayf bilan kirib xiralik qila boshladi. Men bolalar orasiga qochib chiqib ketdim. Oradan uch-to'rt kun o'tib meni ishdan bo'shatib yubordi. Qayoqqa boraman, qoralangan mehnat daftarchasi bilan meni kim ishga oladi. Qiynalib qoldim. Ammo buzuqlik qilmadim [9].

Yuqoridagi sathlarning barchasida til va madaniyatning o'zaro munosabat xususiyatlari haqidagi tasavvurlar yaqqol namoyon bo'ladi. Til shaxsiyati yoxud tildagi shaxsiyat strukturasi tahlili olamning konseptual lisoniy manzarasini yaratishni ta'minlaydi. Til ongning voqeligi ekanligidan kelib chiqsak, borliq fragmentlari mantiqiy-empirik va hissiy bilish (ko'rish, eshitish, taktil, ta'm va hid bilish) orqali til tizimida ob'ektivlashib moddiy shaklga ega bo'ladi. Vujudga kelgan moddiy shakl - til belgilarida madaniy va baho xususiyatli semantik axborotlarni saqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- [1]. Baxronova D. O'zbek va ispan tillarida olam manzarasining lingvokognitiv kategoriyalanishi. *Fil.f.f.d. avtoreferati*. – Toshkent, 2022. – 73 b
- [2]. Nurmuxammedov Yu.Sh. O'zbek milliy-madaniy dunyoqarashining frazeologik sath aspektidagi tahlili. *Fil.f.f.d. (PhD) dissertatsiyasi*. – Samarqand, 2021. – 154 b
- [3]. O'zbek tilining izohli lug'ati. IV tom. T.: "O'ME", 2006
- [4]. Богин Г.И. Концепция языковой личности: Автореф. дис...док. филол. наук. -Л., 1982. -31 с
- [5]. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. -М.: Едиториал, 2004. -232 с
- [6]. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. - М.: Наука, 1987. - 320 с
- [7]. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей редакцией Е.С.Кубрякова.-М.: Изд-во МГУ, 1996.-245с
- [8]. Ниязова Д.Х. Бадиий матнда лисоний шахс типлари: фил.ф.ф.д. автореф. – Қарши, 2020. – 51 б
- [9]. Саид Аҳмад. Уфқ. Трилогия. Тошкент, 1976.- 686 б